

ІНСТРУМЕНТАРІЙ

Ален Понс (Франція)

INGENIUM ¹лат. – укр.розум, вроджена сила розуму (розумова обдарованість), кмітливість, винахідливість; дотепність; благородство.

ар. <i>hads</i>
гр. <i>εὐφροία</i>
англ. <i>wit, humour</i>
ісп. <i>ingenio</i>
іт. <i>ingegno</i>
нім. <i>Witz</i>
фр. <i>esprit</i>

MOT D'ESPRIT, RAISON, ÂME, та ARGUTEZZA, БАРОКО, ПОРІВНЯННЯ, CONCETTO, GEMUT, GÉNIE, INTELLECT, INTELLECTUS, INTENTION, NONSENSE, SIGNIFIANT, SOPHISME, TALENT

Слово ingenium, уживане у розмовній латині від античності, а у латині філософській – аж до модерної доби, є вельми багатим за своїм сенсом. Істотну частку цього багатства в царині романських мов зберегли лише італійське ingegno та іспанське ingenio. Численні похідні від ingenium, наявні у французькій мові, спромоглися зберегти лише часткові й більши-менш віддалені стосунки зі своїм джерелом, а слово esprit, часто вживане як його еквівалент, має вельми осібні конотації. Етимологія англійського wit і німецького Witz вельми відмінна від ingenium, і вони у дуже обмежений спосіб відтворюють те вельми значуще сузір'я сенсів, що його виражає латинське слово. Таким чином, перед перекладачами модерної доби виникають воістину нездоланні ускладнення.

© А. Pons, 2004

© О. Хома, переклад, 2010

¹ В цьому і наступних числах Sententiae будуть оприлюднені деякі матеріали з II тому українсько-го видання «Європейського словника філософій», що вийде друком у першій половині 2011 р. Ми намагались зберегти особливості оформлення тексту і посилань, властиві «ЄСФ». Переклад цієї статті і Вставок до неї з французького видання зроблено Олегом Хомотою; наук. ред. Олексій Панич, літ ред. Леся Лисенко.

I. «Ingenium», «εὐφύια»

Ingenium (*in-geno, gigno*) належить до великої сім'ї індоєвропейських слів, що стосуються породження і народження. Його ужиток в латинській мові розподілено за чотирма хоч і відмінними, проте явно пов'язаними між собою семантичними рубриками, перерахованими у *Totius latinatis lexicon* Е. Форцеліні (Е. Forcellini, 1865). Передовсім *ingenium* позначає вроджені якості чогось (*vis, natura, indoles, insita facultas*: «сила, природа, вроджена властивість, вроджена здатність»). По-друге, він стосується людських істот та їхніх природних здібностей, темпераменту, поведінки, способів існувати (*natura, indoles, mores*: «природа, вроджена властивість, звичаї»). Також, серед природних здібностей людини, він відбиває розумність, вправність, винахідливість (*vis animi, facultas insita excogitandi, percipiendi, addiscendi, sollertia, inventio*: «сила анімусу [див. Вставка А], вроджена здатність вигадувати, сприймати, навчатися, кмітливість, винахідливість»). Нарешті, через метонімію, він позначає людей, які особливо обдаровані цією здатністю (*ingenia* – синонім *homines ingeniosi*).

В усіх цих різних застосуваннях *ingenium*, коли йдеться про людину, виражає вроджений їй елемент продуктивності, творчості, спроможності переважати і перетворювати даність, байдуже з чим ми маємо справу: з інтелектуальною спекуляцією, поетичною або художньою творчістю, переконувальною промовою, технічними винаходами, соціальними й політичними практиками. «Потрібен, як пише Цицерон, потужний *ingenium*, щоб відокремити свій ум [*mentem*] від почуттів [*a sensibus*], а своє мислення [*cogitationem*] – від звички» (*Tusculanes*, I, 16, 38). В іншому місці він говорить про *divinum ingenium* [божественний *ingenium*], котрий «споріднює» людей з богами. Але саме в царині риторики він найбільше дбає про те, щоб показати важливість *ingenium*'у як чинника ораторської винахідливості:

Et sic, cum ad inveniendum in dicendo tria sint: acumen, deinde ratio, quam licet, si volumus, appellemus artem, tertium diligentia, non possum equidem non ingenio primas concedere

Отож, якщо говорити про [складники] винайдення в ораторстві, то їх є три : гострота [розуму], потім метод, що його ми можемо, якщо бажаємо, назвати мистецтвом, і третє – старанність; [серед них] ми, звісно ж, не можемо не віддати першість *ingenium*

De oratore, II, 35, 147-148¹.

Ми бачимо, що *ingenium* тут уподібнено до його головної якості, *acumen* – слово, що позначає гострий (*acutus*), проникливий, витончений характер чогось (від *acutus* походить іт. *acutezza*, ісп. *agudeza*, фр. еквівалентом яких є *la pointe*, див. ARGUTEZZA). В чому ж полягає дія *ingenium*'у? «Перестрибнути те, що лежить під ногами [*ingenii specimen est quodam transilire ante pedes positum*]» (III, 40, 160), щоб схопити зв'язки, подібності в речах, які можуть бути дуже далекими одна від одної. Зрозуміло, чому здатність

утворювати метафори, тобто вдаватись до зміщення сенсу слів задля їхнього наближення, є для Цицерона одним з найяскравіших проявів *ingenium*'у в царині переконувальної промови та поезії.

В цьому пункті він лише повторює слова Аристотеля про εὐφύια, близьку до первинного значення *ingenium*'у «добру природну здібність», яка є необхідною, щоб знаходити подібності й формувати вдалі метафори:

<...> а найважливіше – розумітися на метафорах. Тільки цього не можна перейняти <λαβείν> від іншого, це – ознака обдарованості <εὐφύιας τε σημείον ἐστίν>, бо складати хороші метафори – це значить помічати <θεωρεῖν> схожість.

Поетика 22, 1459a 7, переклад Б. Тена (див. COMPARAISON, вставка 1).

Див. вставку 1.

II. «INGENIO»/«INGEGNO» ГУМАНІСТІВ І БАРОКО

Технічне значення, що його термін *ingenium* набув у царині риторики й поезики, передаватиметься від століття до століття, на відміну від багатства і глибини його філософського сенсу. Однак ренесансний гуманізм продовжує приписувати *ingenium*'ові як особливій здатності унікальну спроможність у царині пізнання та дії. Іспанець Хуан Луїс Вівес у «Вступі до мудрості» (*Introductio ad sapientiam*, 1524) писав, що *ingenium*, ця невід'ємна риса людського створіння, є силою інтелектуального пізнання, наданою умові для того, щоби оцінювати одиничне, знаючи при цьому, який чин добрий, а який – ні [*mente indita est vis intelligendi, ut singular expendat, sciatque, quid factum bonum sit, quid secus*] (Vives, 1644, p. 16). *Ingenium* «плекається і вигострюється багатьма мистецтвами, людськими і божественними; він напучений тим великим і гідним захоплення знанням речей, через яке він точніше пізнає природу і цінність кожної одиничної речі» [*multis artibus, & humanis & divinis excolitur & acuitur, instruiturque magna & admirabili rerum notitia, quo exactius singulorum naturas & precia cognoscat*] (*ibid.*).

Посилаючись на таких письменників як Уарте де Сан Хуан з його «Випробовуванням розумів за допомогою наук» (*Examen de ingenios, para las ciencias*, 1575), Пелегріні з «Про гостроту розуму» (*Delle acutezze...*, 1630), а також (*I fonti dell'ingegno ridotti ad arte*, 1650), Тезауро з *Il Cannocchiale aristotelico, o sia Idea dell'ameuta e ingeniosa elocutione. che serve a tutta l'arte oratoria, lapidaria e simbolica* (1654), Бальтазара Граціана з *Agudeza y arte de ingenio* (1648), можна сказати, що наприкінці XVI – у першій пол. XVII століття *ingenium* став маньєристським чи бароковим поняттям *par excellence*. Тривалий час ці тексти вивчались з суто естетичного погляду, у зв'язку з літературними течіями гонгоризму, маринізму, концептизму, прециозностіⁱⁱ. Придивившись уважніше, помічаємо, що в змісті італійського *ingegno* та іспанського *ingenio* присутні не лише стилістичні й декоративні ефекти, але також, і навіть у першу чергу, плідність пізнання й морального та соціального існування. Граціан у творі «Розважли-

вий» (*El discreto*, 1646), зображуючи «розважливу людину», підкреслює, що *ingenio* належить до «сфери здатності розуміти» і визначає його саме як «чесноту здатності розуміти», чийм витвором є *concepto*, що встановлює безпосередню кореляцію між далекими одне від одного явищами. Таким чином, він дає змогу людині, поширюючи «божественне світло», «розшифровувати світ», що був би без нього нічим і незанимим.

Віко – останній і найбільший представник цієї давньої гуманістичної традиції, що перетворює *ingenium* на людську здатність *par excellence*. У творах «Про метод досліджень нашого часу» (*De nostri temporis studiorum ratione*, 1709) і «Про найдавнішу мудрість італійців» (*De antiquissima Italorum sapientia*, 1710) він відроджує Цицеронову теорію *ingenium*'у, щоби протиставити її «топічну» плідність безплідності аналітичного і дедуктивного методу Декарта. Натомість у *Scienza nuova* (1725, 1730, 1744), виходячи з положення про те, що *ingegno*, як виображувальна спроможність, особливо плідна у царині метафор, є відмінною рисою молодості, він надає цьому поняттю центральне місце у житті націй, особливо на перших стадіях їхнього розвитку, коли люди «поетично» створюють свій світ.

Див. вставку А.

III. ФРАНЦУЗЬКИЙ «ESPRIT»

У *De ratione* Віко зазначає, що коли французи «хочуть дати ім'я цій досконалості уму <*mentis virtutem*>, що дозволяє швидко, доладно і вдало зв'язувати окремішні речі й що її ми називаємо *ingegno*, вони вживають слово *spiritus* [фр. *esprit*], відтак роблячи цю силу уму <*mentis vim*>, що виявляє себе у синтезі <*compositione existit*>, чимось якнайпростішим, адже їхні край тонкі уми <*mentes*> переважають радше у витонченості розмислу <*tenuitate cogitationum*>, ніж у синтезі <*compositione*>» (Vico, 1709, p. 57; 1981, p. 62). Хай би якою була вартість цього пояснення, але факт лишається фактом: на відміну від італійської та іспанської, у французькій мові, чий словниковий запас є таким багатим на похідні від *ingenium*'у (*ingénieur, ingéniosité, engin, ingénieur, s'ingénieur, génie*), відсутній еквівалент цього латинського слова. З досить давніх часів для його перекладу використовують гранично широкий за спектром своїх значень термін *esprit*, і то ціною багатьох двозначностей, якщо врахувати нечіткість французького слова. Наприклад, шевальє де Мере у «Дискурсії про розум» (*Discours de l'esprit*, 1677) пише: «Мені здається, що *esprit* полягає у розумінні речей, у вмінні розглядати їх зусібіч, у точних судженнях про те, чим вони є і про їхню справжню ціну, у розрізненні того що в них є спільного і що їх різнить, й у вмінні обирати добрі шляхи відкриття найпотаємніших з-поміж них». Він додає, що «велика ознака *esprit* – це винаходження у мистецтвах і науках». І цілком очевидно, що *esprit de finesse* «витончений розум», що його Паскаль, друг де Мере, протиставляє картезіанському *esprit de géométrie* «геометричному розуму», має чимало спільного з бароковим *ingenium*'ом. У

XVIII столітті знаходимо ту ж саму референцію у визначенні, яке Вольтер дає *esprit* у статті *Esprit* з Енциклопедії Дідро і д'Аламбера:

Оскільки це слово означає певну якість душі, воно постає одним з тих нечітких термінів, яким всі, хто їх вимовляє, майже завжди надають різних сенсів. Воно виражає дещо інше ніж судження, геній, смак, талант проникливості, розумову широту, грацію, витонченість, і має містити усі ці чесноти разом: можна було б визначити його як «винахідливу рацію» [*raison ingénieuse*].

Див. вставку Б.

IV. «WIT» ТА «WITZ»

Зазвичай зауважують, що у англійському словнику *wit* є найближчим еквівалентом латинського *ingenium* (слід відзначити, що *wit*, як і німецьке *Witz*, пов'язане з іншим коренем, ніж *ingenium*, і співвідноситься з поняттям «знання», а не «природного таланту»). У Шефтсбері, представника традиції думки, відмінної від традиції раціоналістичного інтелектуалізму, *wit* зберігає щось від потуги винайдення метафор, яку таїть у собі *ingenium* риторичного гуманізму.

Див. вставку 2.

Але фактично між *wit* та *ingenium* годі шукати справжньої тотожності сенсів, як це засвідчують труднощі англійських перекладачів Віко, які пропонували терміни *ingenuity*, *invention*, *inventiveness*, *genius*, *perception*, *wit*, намагаючись наблизитись до семантичного багатства *ingegno* у творах італійського мислителя.

Таке ж становище й у німецькій мові. Цікаво бачити, як Кант, у двох різних контекстах, подає два різних еквіваленти для одного й того ж слова *ingenium*. У «Критиці сили судити» («Аналітика піднесеного») він визначає геній [*Genie*] як «вроджені задатки уму [*angeborene Gemüthsanlage*] (*ingenium*), через які природа дає свої правила мистецтву» (§ 46). Проте у «Антропології з прагматичної точки зору», зауваживши, що як «здатність знаходити особливе для загального (для правила) є силою судити», він додає, що так само і «здатність вимислювати [*auszudenken*] загальне для особливого є *Witz* (*ingenium*) [...] В обох випадках найвищий талант полягає у відзначенні навіть найменших подібностей чи неподібностей. Ця здатність – *Scharfsinnigkeit* [гострота чуття] (*acumen*)» (§ 44). Аби визначити те, що він розуміє під *Witz*, Кант, як бачимо, вдається до словника класичної риторики з її термінами *ingenium* і *acumen*, але повністю визнаючи при цьому «багатство» *Witz* [в Канта: *Reichtums des guten Kopfs*: «багатство добре влаштованої голови»], він зводить обсяг цього поняття до антропологічного поля мирського життя й уподібнює його «певному різновидові інтелектуальної розкоші» [*eine Art von Luxus der Köpfe*], яку протиставляє «загальнопоширеній і здоровій формі здатності розуміти» [*gemeine und gesunde Verstand*]. Французькі перекладачі добре бачать складність перекладу *Witz* в цьому тексті.

Серед нещодавніх перекладів *Антропології* один пропонує для щойно цитованого уривка класичний варіант *esprit* (Kant, *Anthropologie du point de vue pragmatique*, trad. fr. M. Foucault, 1970, p. 71), інший, аби відзначити вказаний самим Кантом стосунок з *ingenium*¹ом, говорить про «винахідливість» [*ingéniosité*] (*ibid.*, trad. fr. A. Renaut, 1993, p. 149), ще один – про «розумовий синтез» [*combinaison spirituelle*] (*ibid.*, trad. fr. P. Jalabert, 1986, p. 1019).

Див. вставку 3.

Отож, *ingenium*, попри притаманні йому складність і багатство змісту, залишається в собі чимось доволі ясним, хоча деяким національним мовам, і не останньою чергою – з позицій філософії, не вдається відтворити його задовільним чином.

ПРИМІТКИ

ⁱ Ми подаємо переклад цього уривку за лат. оригіналом, однак не можемо не відзначити важливі особливості фр. перекладу, що постає глибоко інтерпретативним. По-перше, *acuten* в останньому передано як «*rénétration de l'esprit*», «проникливість розуму». Ми відзначаємо тут цей варіант, як важливий для автора статті, але перевагу надаємо буквальношому «гострота [розуму]», що його дотримуються, наприклад, Е. Сатон і Г. Рекхем в англ. перекладі: «<...> in oratory three things are necessary <...>, first *acuteness* <...>» (p. 305). По-друге, *ratio* фр. перекладач тлумачить як *le savoir méthodique*, «методичне знання» (Е. Сатон і Г. Рекхем – як *theory*, «теорія»). На нашу думку, *ratio* в даному контексті є передовсім здатністю діяти методично, від етапу до етапу, яка доповнює природну обдарованість.

ⁱⁱ Йдеться про різні напрями європейської барокової літератури. Гонгоризм пов'язаний з творчістю іспанського поета Луїса де Гонгори (1561–1627), маринізм походить від імені італійського поета Джанбатісти Маріно (1569–1625). Засновником концептизму вважають іспанського поета Алонсо де Ледесма (1559–1623), до цього ж напрямку належав і Франсиско де Кеведо (1580–1645). Прециозність – літературно-інтелектуальна течія у Франції першої пол. XVII ст., зорієнтована на стандарти, що вироблялись у салонах Катрін де Рамбуїє і Мадлен де Скуєдері.

БІБЛІОГРАФІЯ

- ARISTOTE, *La Poétique*, éd. bilingue gr./fr. et trad. fr. R. Dupont-Roc et J. Lallot, Seuil, 1980.
- CICERON, *De l'orateur [De oratore]*, éd. et trad. fr. E. Courtaud, Les Belles Lettres, 1967 (лат. текст у
- Tusculanes [Tusculanae disputationes]*, éd. G. Fohlen et trad. fr. J. Humbert, Les Belles Lettres, 1970.
- CICERO, Marcus Tullius: *De Oratore*. Cambridge, Massachusetts & London, Harvard University Press & William Heinemann Ltd., «The Loeb Classical Library», transl. by E.W. Sutton and H. Rackham, Books I-II: 1967, Book III: 1977.
- GRACIÁN Baltasar, *La Pointe ou l'Art du génie [Agudeza y arte de ingenio]*, éd. et trad. fr. M. Gendreau-Massaloux et P. Laurens, Préface de M. Fumaroli, Lausanne, L'Age d'Homme, 1983.
- *L'Homme universel [El discreto]*, trad. fr. J. de Courbeville, Champ Libre, 1980.
- GRASSI Ernesto, *Potenza dell'immagine. Rivalutazione della retorica*, part. 3e : «*Ingenium : la tradizione umanistica*», Naples-Milan, Guerini, 1989.
- HIDALGO-SERNA Emilio, *Linguaggio e pensiero originario. L'umanesimo di J.L. Vives*, Naples-Milan, Guerini, 1990.

- *Baltasar Gracián : la logica dell'ingegno*, Bologne, Nuova Alfa, 1989.
- KANT Emmanuel, *Critique de la faculté de juger*, trad. fr. A. Philonenko, Vrin, 1974 (нім. текст Kant I. Kritik der Urteilskraft: Beilage: Erste Einleitung in die «Kritik der Urteilskraft»). Hamburg, F. Meiner Verlag, «Philosophische Bibliothek», B. 507, 2006).
- *Anthropologie du point de vue pragmatique*, éd. et trad. fr. A. Renaut, Flammarion, « GF », 1993 ; trad. fr. M. Foucault, Vrin, 1970 ; in *Œuvres philosophiques*, trad. fr. P. Jalabert, Gallimard, « La Pléiade », t. 3, 1986 (нім. текст: KANT I. Anthropologie in pragmatischer Hinsicht. Hamburg, F. Meiner Verlag, «Philosophische Bibliothek», B. 490, 2000).
- VICO Giambattista, *La Méthode des études de notre temps* [ориг. видання: *De nostri temporis studiorum ratione*, Napoli, Mosca, 1709], in *Vie de Giambattista Vico écrite par lui-même. Lettres. La méthode des études de notre temps*, éd. et trad. fr. A. Pons, Grasset, 1981.
- *L'Antique Sagesse de l'Italie* [*De antiquissima Italorum sapientia*], trad. fr. J. Michelet, presentation B. Pinchard, Flammarion, « GF », 1993.
- *La Science nouvelle* [*Principi di scienza nuova d'intorno alla comune natura delle nazioni*, 1744], trad. fr. A. Doubine, Nagel, 1953.
- VIVES Juan Luis, *Introductio ad sapientiam & Satellitium aliaque ejusdem, quorum series ante Praefationem & Auctori vitam exhibetur*, Lugduni Batavorum, Davidem Lopez de Haro, 1644.

ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

JOHNSON Samuel, Dictionary of the English Language, London, 1755.

Alian Pons (France)

Ingenium

The word *ingenium*, used in colloquial Latin from antiquity, and in philosophical Latin – up to nowadays, is pretty reach in its meaning. The significant element of this riches in the sphere of Romanian languages was preserved only by an Italian *ingegno* and Spanish *ingenio*. The innumerable derivatives of *ingenium*, available in French, were able to preserve only partial and more or less remote relations with its source, and the word *esprit*, often used as its equivalent, has pretty individual connotations. Etymology of the English *wit* and that of the German *Witz* is pretty different from *ingenium* and they very poorly reproduce that pretty significant constellation of meanings, which is expressed by the Latin word. This causes real difficulties to overcome by modern translators.

Alain Pons, correspondent of the Academy of Moral and Political Sciences (France), honorable professor of Paris X Nanterre University

Ален Понс, кореспондент Академії моральних і політичних наук (Франція), почесний професор філософії університету Париж X Нантер
